

הגדרה מתוקף צו*

ראול הילברג

תהליך השמדה הוא שורה של צעדים מינהליים החייבים להיות מופנים כלפי קבוצה מוגדרת. הביורוקרטיה הגרמנית ידעה עם מי יש לה עסק: מטרת צעדיה היתה היהדות. אבל מה, בדיוק, היתה היהדות? מי השתייך לקבוצה הזו? את התשובה לשאלה זו צריכה היתה לעבד סוכנות שטיפלה בבעיות מינהליות כלליות – משרד הפנים. במהלך ההגדרה, החלו מתעניינים בסוגיה זו כמה משרדים נוספים של הרייך והמפלגה הנאצית. הבעיה של הגדרת היהודים בשום אופן לא היתה פשוטה; למעשה, זו היתה מכשלה שניצבה בדרכו של דור קודם של אנטישמים. הלמוט פון גרלאך (Gerlach), אחד הנציגים האנטישמים ברייכסטג בשנות התשעים של המאה ה-19, הסביר בזיכרונותיו מדוע שישה-עשר החברים האנטישמים בבית המחוקקים מעולם לא הציעו חוק אנטי-יהודי: הם לא מסוגלים היו למצוא הגדרה מעשית למושג יהודי. כולם היו תמימי דעים באשר לג'ינגל:

חד הוא למי אמונתו נתונה,

שכן החזירות בגזע היא טמונה.

[Was er Glaubte ist einerlei

In der Rasse liegt die Schweinerei]

אבל כיצד להגדיר גזע בחוק? האנטישמים מעולם לא הצליחו להגיע להסכמה בשאלה זו. זו הסיבה שבגללה "כולם המשיכו לגדף את היהודים, אבל איש לא הציע חוק נגדם".¹ האנשים ה"פשוטים" שחיברו את מצע המפלגה הנאצית ב-1920 לא סיפקו אף הם הגדרה כלשהי. הם פשוט ציינו כי חבר בקהילה יכול להיות רק מי שבעורקיו זורם "דם גרמני, ללא קשר לאמונתו". כאשר משרד הפנים ניסח את הצו האנטי-יהודי הראשון שלו בדבר פיתורי עובדי מדינה יהודים, ניצבה בפניו אותה בעיה שהטרידה את האנטישמים ואת הנאצים המוקדמים. אבל פקידי משרד הפנים תקפו את הבעיה בשיטתיות, ועד מהרה מצאו את התשובה. הצו מ-7 באפריל 1933² קבע כי בעלי תפקידים מ"ממוצא לא-ארי" צריכים לפרוש.

* פרק 4 מתוך: Raul Hilberg, 2002. "Definition by Decree," *The Destruction of the European Jews*. New Haven: Yale University Press. תרגמה מאנגלית איה ברור. ההערות כולן במקור.

¹ Helmut von Gerlach, *Von Rechts nach Links* (Zurich 1937), pp. 111–13. המחבר, נבחר אנטישמי, עזב את הסיעה בשאט נפש.

² RGB1 I, 175.

המונח ממוצא לא-ארי הוגדר בתקנה מ-11 באפריל 1933³ כתואר המתייחס לכל אדם שאחד מהוריו או מסביו יהודי; ההורה או הסב(תא) נחשב(ה) ליהודי(יה) אם הוא (או היא) השתייכו לדת היהודית.

באופן שבו התנסחה ההגדרה אפשר היה לומר עליה שהיא עומדת בניגוד לתנאיו של מצע המפלגה. משרד הפנים חילק את האוכלוסייה לשתי קטגוריות: "ארים", שהיו אנשים שבין אבותיהם הקדמונים לא היו יהודים (כלומר, בעלי "דם גרמני" טהור), ו"לא-ארים", שהיו כולם אנשים, יהודים או נוצרים, שלפחות אחד מהוריהם או מסביהם היה יהודי. יש לציין כי הגדרה זו איננה מתבססת במובן כלשהו על קריטריונים של גזע, כגון סוג דם, קימור האף או מאפיינים גופניים אחרים. פרשנים נאצים כינו את הצווים, מטעמים תעמולתיים, "חוקי גזע" (Rassengesetze)⁴, וכותבים לא-גרמנים, באמצע שפה זו, התייחסו אף הם להגדרות אלו כאל הגדרות "גזעיות".⁵ אבל חשוב להבין כי הקריטריון היחיד לסיווג קבוצה כ"ארי" או כ"לא-ארי" היה הדת, אם כי לא בהכרח דתם של הגבר או האשה הנוגעים לדבר, אלא זו של אבותיו או אבותיה. אחרי הכל, הנאצים לא התעניינו ב"אף היהודי". "ההשפעה היהודית" היא שהטרידה אותם.

ההגדרה מ-1933 (המוכרת כ"סעיף הארי" [Arierparagraph]) עוררה קשיים. בעיה אחת עלתה מן השימוש במונחים ארי ולא-ארי, שנבחרו כדי לשוות לצווים נופך גזעי.⁶ אומות זרות, במיוחד יפן, נפגעו מן ההשתמעות הכללית כי הלא-ארים נחותים מן הארים. ב-15 בנובמבר 1934 דנו נציגים של משרד הפנים ומשרד החוץ, יחד עם ראש הלשכה למדיניות הגזע של המפלגה, ד"ר גרוס, בהשפעה המזיקה של הסעיף הארי על המדיניות כלפי המזרח הרחוק. למשתתפים בדיון לא היה פתרון. משרד החוץ דיווח כי משלחותיו בחוץ לארץ הסבירו את המדיניות הגרמנית המבחינה בין טיפוס גזעים, ולא דווקא בין ערכם של הגזעים (Verschiedenartigkeit der Rassen ולא דווקא Verschiedenwertigkeit der Rassen). לפי השקפה זו, כל גזע מצמיח מאפיינים חברתיים משלו, אבל המאפיינים של גזע אחד אינם נחותים בהכרח מאלה של הגזעים האחרים. בקיצור, "טיפוס" גזעי כלל תכונות גופניות ורוחניות, וכל שהמדיניות הגרמנית ניסתה לעשות היה לקדם את התנאים שיאפשרו לכל גזע להתפתח על פי דרכו. אולם הסבר זה לא בדיוק הניח את דעתן של המדינות מן המזרח הרחוק, שחשו עדיין כי המונח הגורף לא-ארי הציב אותן באותה קטגוריה כמו היהודים.⁷

³ RGB1 I, 195.

⁴ לדוגמה, הפרשנות של Wilhelm Stuckart and Rolf Schiedermaier, *Rassen- und Erbpfleger in der Gesetzgebung des Reiches*, 5th ed. (Leipzig, 1944).

⁵ ראו Cecil Roth, "Marranos and Racial Antisemitism — A Study in Parallels," *Jewish Social Studies* 2 (1940): 239–48.

⁶ למעשה, המונח ארי, כמו שמי, איננו תואר גזעי בכלל. לכל היותר זהו מונח המתייחס לקבוצה לשונית-אתנית.

⁷ חוזר מאת פפונטנר (Pfundtner), 9.2.1993, NG-2292. בילוב-שוואנטה (Bülow-Schwante; משרד החוץ) למשלחות וקונסוליות בחוץ לארץ, 17.3.1935, בצירוף חוזר מאת משרד הפנים, 18.4.1935, NG-2942.

היה עוד קושי, שנגע בעצם מהותו של הצעד. המונח לא-ארי הוגדר באופן שכלל לא רק יהודים מלאים — כלומר, אנשים שארבעת סביהם היו יהודים — אלא גם שלושה-רבעים יהודים, חצי יהודים ורבע יהודים. הגדרה כזו נחשבה הכרחית כדי לסלק מתפקידים רשמיים את כל האנשים שעלולים היו להיות נשאים של "השפעה יהודית", אפילו במידה הזעומה ביותר. אף על פי כן, מובן היה שהמונח לא-ארי, מעבר לכך שהקיף את היהודים המלאים, כלל גם אי אלו אנשים שכלילתם בצעדים עתידיים, דרסטיים יותר, תוביל לקשיים. כדי לצמצם את חלותם של צווים עתידיים על אנשים כאלה, נעזר הצורך בהגדרת משמעותו המעשית של המונח יהודי.

בתחילת 1935 הקדישו חוגים מפלגתיים תשומת לב מסוימת לבעיה. באחת הפגישות נכחו ד"ר ואגנר, או Reichsärztführer (הרופא הראשי של הרייך), ד"ר גרוס (ראש הלשכה למדיניות הגזע) וד"ר בלומה (Blome), בזמנו מזכיר אגודת הרופאים, לימים סגן הרופא הראשי של הרייך). ד"ר בלומה דיבר נגד הענקת מעמד מיוחד ליהודים חלקיים. הוא לא רצה "גזע שלישי". לכן, הוא הציע שכל רבעי היהודים ייחשבו גרמנים וכל חצאי היהודים ייחשבו יהודים. הסיבה: "בקרב חצי יהודים, הגנים היהודיים דומיננטיים להחריד".⁸ השקפה זו הפכה לימים למדיניות המפלגה, אבל המפלגה לא הצליחה מעולם לאכוף את המדיניות הזו על משרד הפנים, שבו נכתבו הצווים המכריעים.

ב־13 בספטמבר 1935, בזמן ועידת המפלגה בנירנברג, הורה היטלר לנסח צו — בתוך יומיים — שכותרתו "חוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני". שני מומחים של משרד הפנים, היועץ המיניסטריאלי מדיקוס (Medicus) והיועץ המיניסטריאלי לזנר (Lösener), הובהלו אפוא במטוס לנירנברג. כשהגיעו לשם, הם מצאו במטה המשטרה את תת־השרים פונטנר ושטוקרט (Stuckart), היועץ המיניסטריאלי זל (Seel), מומחה לשירות המדינה במשרד הפנים, היועץ המיניסטריאלי זומר (Sommer), נציגו של הס [Hess], סגן הפיהרר) ועוד כמה אדונים, כשהם שוקדים על ניסוחו של חוק. שר הפנים פריק (Frick) והרופא הראשי של הרייך ואגנר נעו הלוך ושוב בין המטה של היטלר לתחנת המשטרה עם טיוטות. בלב המהומה, לצלילי מוזיקה וקולות צעידה ועל רקע דגלים, נתנסח הצו החדש. החוק כבר לא עסק ב"לא־ארים" אלא ב"יהודים". הוא אסר על נישואין ועל יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואין בין יהודים לבין ארים בעלי "דם גרמני או דם קרוב", על העסקתן של אזרחיות בעלות "דם גרמני או דם קרוב" מתחת לגיל 45 בבתים יהודיים ועל הנפת דגל הרייך בידי יהודים.⁹ אף אחד מן המונחים שננקטו לא הוגדר בצו.

בערב ה־14 בספטמבר חזר פריק לווילה שלו מביקור אצל היטלר והורה למומחים המותשים להתיישב על ניסוח חוק האזרחות של הרייך. תת־השרים והיועצים המיניסטריאליים פנו עכשיו לעבוד על ניסוח החוק בחדר המוזיקה בווילה של פריק. מהר מאוד אול הנזיר,

⁸ הצהרה בשבועה של ד"ר קורט בלומה, 17.1.1946, NO-1710.

⁹ חוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני, 15.9.1935, RGB1 I, 1146.

והם השתמשו בדפים של תפריטים ישנים. ב-2:30 לפנות בוקר היה חוק האזרחות מוכן. הוא קבע כי רק אנשים בעלי "דם גרמני או דם קרוב" יוכלו להיות אזרחים. מאחר של"אזרחות" בגרמניה הנאצית לא היתה כל משמעות, האינטרס היחיד של ניסוח הצו היה התנאי שקבע כי "יהודים מלאים" אינם יכולים להיות אזרחים. הדבר הצביע על סיווג חדש שהבחין בין גרמנים ויהודים חלקיים מן הצד האחד לבין אנשים, שבלי קשר לדתם, ארבעת סביהם היו יהודים, מן הצד האחר. היטלר שם לב מיד להשתמעות זו ומחק את התנאי.¹⁰

עמדות המפלגה ושירות המדינה כלפי יהודים חלקיים לא הובהרו לגמרי. המפלגה "נלחמה" ביהודי החלקי כנשא של "ההשפעה היהודית", ואילו שירות המדינה ביקש להגן על "אותו חלק גרמני" שביהודי החלקי.¹¹ ההגדרה הסופית הועלתה על הכתב במשרד הפנים, ולכן אין זה מפתיע שדעת המפלגה לא ניצחה.

מחברי ההגדרה היו תת-השר ד"ר שטוקרט והמומחה שלו לענייני יהודים, ד"ר לזנר. שטוקרט היה אז איש צעיר בן 33. הוא היה נאצי, שהאמין בהיטלר ובייעודה של גרמניה. הוא נחשב גם איש מפלגה. יש הבדל בין שני המושגים האלה. כל אחד נחשב נאצי והתקבל ככזה, אלא אם כן הוכיח בהתנהגותו שאינו כזה. אבל לא כל אחד זוהה עם המפלגה. אנשי מפלגה היו רק אותם אנשים שהחזיקו במשרות במפלגה, שחבו את משרותיהם למפלגה או שייצגו את האינטרסים שלה במחלוקות בינה לבין גופים היררכיים אחרים. שטוקרט היה במפלגה (הוא אפילו הצטרף לס"ס כחבר כבוד), התקדם במסלול השלטוני מהר יותר מאנשים אחרים וידע מה המפלגה רוצה. אבל הוא סירב לשתף פעולה עם המפלגה בעניין ההגדרה.

המומחה של שטוקרט לענייני יהודים, ד"ר ברנהרד לזנר, הועבר למשרד הפנים אחרי שירות ארוך במנהלת המכסים. הגדרות וענייני יהודים היו חוויה חדשה לגמרי מבחינתו. עם זאת, הוא הפך ל"מומחה" יעיל במינויו החדש. בסופו של דבר, הוא ניסח או עזר לנסח 27 צווים יהודיים.¹² הוא האב-טיפוס של "מומחים" אחרים לענייני יהודים, שאותם אנחנו עתידים לפגוש במשרד האוצר, במשרד העבודה, במשרד החוץ ובסוכנויות רבות אחרות. שני האנשים הללו נועדו לבצע משימה דחופה. במונחים יהודי וגרמני נעשה כבר שימוש בצו שהכיל עונשים פליליים. לא היה זמן לבזבז. הטקסט הסופי של ההגדרה עונה בתכנון על תזכיר שכתב לזנר ב-1 בנובמבר 1935.¹³ לזנר דן בתזכיר שלו בבעיה הקריטית של חצי יהודים. הוא דחה את הצעת המפלגה להשוות חצי יהודים ליהודים מלאים. ראשית, טען לזנר, סיווג כזה יחזק את הצד היהודי. "בעיקרון, יש לראות בחצי יהודי אויב רציני יותר מאשר ביהודי השלם מאחר שבנוסף למאפיינים יהודיים, הוא מחונן במאפיינים גרמניים כה

¹⁰ תיאור קורותיהם של שני החוקים לקוח מתוך ההצהרה בשבועה של ד"ר ברנהרד לזנר, 24.2.1948, NG-1944-A. הגרסה הסופית של חוק האזרחות של הרייך מ-15.9.1935 מופיעה בתוך RGB1 I, 1146.

¹¹ ראו מכתב מאת שטוקרט, 16.3.1942, NG-2586-I.

¹² ראו הרשימה שערך לזנר בהצהרתו מ-28.2.1948, NG-1944-A.

¹³ מכתב מאת שטוקרט לשר החוץ פון נויט (Neurath), 1.11.1935, שאליו צורף תזכיר לזנר, NG-3941.

רבים שאין ליהודי השלם". שנית, ההשוואה תגרום עוול. חצי יהודים לא יוכלו להגר ולא יוכלו להתחרות עם יהודים שלמים על עבודה אצל מעסיקים יהודים. שלישית, יש להביא בחשבון את הצורך של הכוחות המזוינים, שמהם ייגזל פוטנציאל של 45,000 גברים. רביעית, חרם נגד חצי יהודים אינו מעשי (העם הגרמני לא ישתף פעולה). חמישית, חצי יהודים ביצעו תפקידים ראויים לשבח (רשימת שמות). שישית, הרבה גרמנים נשואים לחצי יהודיות. נניח, לדוגמה, שמר שמיט מגלה, אחרי עשר שנות נישואין, שאשתו חצי יהודייה – עובדה, שיש להניח שכל הנשים החצי יהודיות העלימו.

לנוכח כל הקשיים האלה, הציע לזנר לסווג את החצי יהודים לשתי קבוצות.¹⁴ למה כל דרך מעשית למיין את החצי יהודים באופן אישי, בהתאם לאמונותיהם הפוליטיות. אבל היתה דרך אוטומטית להתמודד עם הבעיה. לזנר הציע להחשיב כיהודים רק אותם חצי יהודים שהשתייכו לדת היהודית או שהיו נשואים ליהודי/יה.

הצעתו של לזנר שולבה בתקנה הראשונה של חוק האזרחות של הרייך מיום 14 בנובמבר 1935.¹⁵ בצורתה הסופית, חילקה שיטת המיון האוטומטית את ה"לא-ארים" לקטגוריות הבאות: כיהודי/יה הוגדר/ה כל מי ש: 1. לפחות שלושה מהורי-הוריו/ה היו יהודים (יהודים שלמים או שלושה-רבעים יהודים) או 2. שניים מהורי-הוריו/ה היו יהודים (חצי יהודים) ו-א. השתייך/ה לקהילה הדתית היהודית ב-15 בספטמבר 1935 או הצטרף/ה אליה במועד מאוחר יותר, או ב. היה/היתה נשוי/נשואה ליהודי/יה ב-15 בספטמבר 1935 או בא/ה בברית הנישואין עם יהודי/יה במועד מאוחר יותר, או ג. נולד/ה לנישואין שנערכו עם שלושה-רבעים יהודי/יה אחרי כניסתו לתוקף של החוק להגנה על הדם הגרמני והכבוד הגרמני (15 בספטמבר 1935), או ד. נולד/ה אחרי ה-31 ביולי 1936 מחוץ למסגרת הנישואין מיחסים עם שלושה-רבעים יהודי/יה או יהודי/יה שלם/ה. לצורך קביעת מעמדם של הסבים, נותרה בעינה ההנחה שהסב או הסבתא היה או היתה יהודי או יהודייה אם הוא או היא השתייכו לקהילה הדתית היהודית.¹⁶

לא כיהודי אלא כאדם בעל "דם יהודי מעורב" הוגדר: 1. כל אדם שהיה צאצאם של שני הורי-הורים יהודים (חצי יהודי) אבל, א. לא דבק (או לא דבק עוד) בדת היהודית ב-15 בספטמבר 1935 ולא הצטרף אליה במועד מאוחר יותר כלשהו, ו-ב. לא היה נשוי (או לא היה נשוי עוד) לאדם יהודי ב-15 בספטמבר 1935 ולא נשא אדם כזה במועד מאוחר

¹⁴ אופי הטיעונים האלה מעניין למדי, שכן אפשר היה להשתמש בהם בהבמדה נגד כל הצעדים האנטי-יהודיים.

¹⁵ RGB1 I, 1333.

¹⁶ הסעיף בשלושת הסיווגים האלה שהגדיר חצי יהודים כיהודים נפתח במילים "Als Jude gilt auch..." (מילולית: "בתור יהודי נחשב גם..."). הביטוי הוביל לשימוש ב-Geltungsjuden בהתייחס לחצי יהודים אלה. מעת לעת, קורבנות או קרוביהם העלו ללא הצלחה את הטענה הסמנטי כי אין דין "להיחשב" יהודי כדין "להיות" יהודי. אף על פי כן, Geltungsjuden שחיו עם ההורה הלא-יהודי שלהם היו מוגנים מפני גירוש. לדיון בנושא זה, ראו H. G. Adler, *Der verwaltete Mensch* (Tübingen, 1974), pp. 187, 199, 223, 280, 294, 339, 699.

כלשהו (חצי יהודים כאלה נקראו Mischlinge [בני תערובת] מדרגה ראשונה). 2. כל אדם שהיה צאצא של סב/תא יהודי/יה אחד/ת (בן תערובת מדרגה שנייה). הכינויים "בן תערובת מדרגה ראשונה" ו"בן תערובת מדרגה שנייה" לא נכללו בצו מ-14 בנובמבר 1935, אלא נוספו על פי החלטה מאוחרת יותר של משרד הפנים.¹⁷

בפועל פיצל אפוא לזנר את הלא-ארים לשתי קבוצות: בני תערובת ויהודים. תהליך ההשמדה כבר לא חל על בני התערובת. הם נותרו לא-ארים בהתאם לצווים מוקדמים יותר והוסיפו לחוש בהשפעתם, אבל הצעדים הבאים ננקטו, ככלל, רק נגד "יהודים". מעתה ואילך בני התערובת לא נכללו בהם.

מבחינה מינהלית היתה ההוצאה לפועל של הצו של לזנר ושל הסעיף הארי שקדם לו הליך מסובך, אך זה מעניין מאחר שהוא מספק תובנה ניכרת לגבי המנטליות הנאצית. בראש ובראשונה, שני הצווים מתבססים על מוצא: המעמד הדתי של הורי-ההורים. מטעם זה, צריך היה להוכיח מוצא. במובן זה, השפיעו הצווים לא רק על "לא-ארים"; כל מועמד למשרה בממשלה או במפלגה יכול היה להידרש לחפש תעודות של אבות-אבותיו. להוכחה כזו של מוצא נדרשו שבעה מסמכים: תעודת לידה או תעודת טבילה לנצרות של המועמד, התעודות של ההורים והתעודות של הורי-ההורים.¹⁸

לפני 1875–1876, נרשמו הלידות רק בכנסיות.¹⁹ מכאן, שהכנסיות החלו ממלאות תפקיד מינהלי ביישום הצעד הראשון של תהליך ההשמדה, משימה שאותה מילאו כעניין מובן מאליה. הניסיון להשיג את שיתוף הפעולה של בעלי תפקידים לא היה פשוט כל כך. אף שעובדי מדינה צריכים היו למלא טופס רק אם אפשר היה להניח שהמידע שייחשף בו יוביל לפיטוריהם, אי-השקט, שלא לדבר על הניירת, היו בכל זאת לא מבוטלים. בשלב מסוים הציע משרד הפנים שכל עובדי המדינה ורעיותיהם ימציאו הוכחת מוצא,²⁰ ומשרד המשפטים תבע עדות זו מנוטריונים.²¹ לפחות כמה אוניברסיטאות התייצבו נגד שיטת הכבוד (במנותן את הסטודנטים הלא-ארים שלהן),²² אבל המפלגה התעקשה על הליכים, אם כי לא תמיד בהצלחה

¹⁷ Stuckart and Schiedermaier, *Rassen- und Erbpflege*, p. 17.

¹⁸ להנחיות מפורטות ראו לדוגמה "Merkblatt für den Abstammung" (תזכיר בעניין המוצא) של

ה-Reichsfilmkammer (מחלקת הקולנוע של הרייך) מאוקטובר 1936, G-55.

¹⁹ Pfarrämter (מעונות הכמרים). אחרי 1875–1876, התבצעו הרישומים במשרדים לרישום תושבים (Standesämter). Reichsfilmkammer "Merkblatt," October 1936, G-55. הכנסיות ניהלו גם רישום של טבילות של אנשים שהמירו את דתם. ב-1936 הכנסייה האוונגלית-לותרנית בברלין הכינה כרטסת אלפביתית מ-1.1.1800 עד 30.9.1874, כולל שינויי שמות. ראו Göty Alz and Karl Heinz Roth, *Die restlose Erfassung* (Berlin, 1984), pp. 70–71.

²⁰ Uwe Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1971), p. 147. על המאבק למען החלה גורפת

של הדרישה, ראו Hans Mommsen, *Beamtenum im Dritten Reich* (Stuttgart, 1966), pp. 52–53.

²¹ Adam, *Judenpolitik*, p. 147.

²² Albrecht Götz von Olenhusen, "Die 'nichtarischen' Studenten in den deutschen Hochschulen,"

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 14 (1966): 181.

מלאה. אפילו ב-1940 צריך היה ראש הארגון של המפלגה בחוץ לארץ להזכיר לאנשי הסגל שלו להגיש את המסמכים. מרבית העובדים במשרד פשוט התעלמו מהנחיה קודמת להגיש את התעודות, מבלי שטרחו לתרץ או להסביר מדוע לא קיימו את ההנחיה.²³

כבר בראשית שנות השלושים הופיע מקצוע חדש לגמרי של "חוקרי משפחות" מורשים (Sippenforscher או Familienforscher) כדי לסייע לבעלי תפקידים ולמתמודדים על משרות למצוא את התעודות. חוקרי המשפחות הכינו אילנות יוחסין (Ahnentafeln), שבהם נרשמו שמות ההורים והורי-ההורים. לעתים היה צורך לנהל מחקר על הורי-הסבים. אולם הליכים אלה הוגבלו למקרים משני סוגים: 1. הגשת מועמדות לתפקידים במערכים מפלגתיים כגון הס"ס, אשר דרש, במקרה של קצינים, הוכחה למוצא לא-יהודי מאז 1750. 2. ניסיונות להוכיח כי סב/תא יהודי/יה היה/היתה למעשה צאצא/ית של הורים נוצרים. ההליך האחרון התאפשר משום שרק הניחו שסב או סבתא הנם יהודים אם השתייכו לדת היהודית. באותו אופן, בדיקת מעמדם של הורי-ההורים עלולה היתה להזיק למועמד. שכן אם הוכח שסב/תא נוצרי/יה נולד/ה בעצם ליהודים, הסב/תא היה/היתה נחשב/ת יהודי/יה, והתוצאה היתה ירידה בדרגת הסיווג.²⁴

את ההחלטה הסופית לגבי נכונות העובדות קיבלה סוכנות שאמורה היתה להעביר את המועמד, אבל במקרים מוטלים בספק הציע המשרד לקשרי משפחה של המפלגה (ה-Sippenamt) חוות דעת מקצועית להנחיית ראשי הסוכנות. היתה קטגוריה מעניינת של מקרים שדבק בהם ספק: צאצאים שנולדו מחוץ לנישואין. המעמד של אותם פרטים עורר בעיה ייחודית: כיצד אפשר לסווג מישהו שמוצאו איננו ברור? בעיה זו התחלקה לשני חלקים: פרטים עם אמהות יהודיות ופרטים עם אמהות גרמניות.

במקרים של צאצאים של אמהות יהודיות לא-נשואות, הניח משרד הרייך לקשרי משפחה (Reichssippenamt) כי אביו של כל ילד שנולד לפני 1918 היה יהודי וכי אביו של כל ילד שנולד אחרי 1918 היה נוצרי. הנחה זו התבססה על ההיפותיזה הנאצית שנודעה בשם "תיאוריית האמנסיפציה", שלפיה יהודים לא התערבבו בגרמנים לפני 1918. אולם אחרי 1918 היתה ליהודים הזדמנות לפעול בשיטתיות לפירוק (Zersetzung) של גוף העם (Volkskörper) הגרמני. פעילות זו כללה עידוד היחסים מחוץ למסגרת הנישואין.

בפרשנותו לתיאוריה זו, ציין המשפטן (Amtsgerichtsrat) קלם (Klemm) מן הלשכה המשפטית של המפלגה, שהיהודים אכן היו אשמים בהתנהגות זו אבל, אחרי הכל, נועד המעשה רק לחלל את תומתן של נשים גרמניות. לא מתקבל על הדעת שאשה יהודייה נכנסה להריון כדי לפגוע בגבר גרמני. לפי הקריטריונים שהפעיל משרד הרייך לקשרי משפחה, התלונן קלם, אם יהודייה יכולה פשוט לסרב לספר למשרד מיהו האב, וילדה

²³ הוראה של הגאוליטר בולה (Bohle), 31.5.1940, NG-1672. אי-ההיענות נבעה בחלקה מן הקושי להשיג את המסמכים הנחוצים. ראו התיק של ד"ר גרד וונדר (Wunder), בתוך RKO Ia 5. התיקיה נמצאה במרכז התיעוד הפדרלי באלכסנדריה, וירג'יניה, עד לפירוקו.

²⁴ Stuckart and Schiedermaier, *Rassen- und Erbpflege*, p. 16.

יהפוך אוטומטית לבן תערוכת מדרגה ראשונה.²⁵ הערותיו של קלם היו כנראה נכונות למדי. זו היתה אולי התיאוריה הנאצית היחידה שפעלה לגמרי לטובת אי אלו יהודים שלמים.

"תיאוריית האמנסיפציה" לא הוחלה כמדומה על צאצאיהן של אמהות גרמניות לא-נשואות. הסיבה היתה פשוטה: מקרים כאלה הגיעו לעתים רחוקות, אם בכלל, למשרד הרייך לקשרי משפחה של המפלגה. אילו הגיעו אליו, היו כמעט כל הילדים הלא-חוקיים שנולדו בגרמניה אחרי 1918 מסווגים כבני תערוכת מדרגה ראשונה. אבל מאחר שמקרים כאלה לא הגיעו למפלגה, צאצאיהן הלא-חוקיים של אמהות גרמניות נותרו גרמנים, עם כל הזכויות והחובות של גרמני בגרמניה הנאצית. אולם, היו מקרים מעטים שבהם יהודי או בן תערוכת הכיר באבהותו על ילדה של אם גרמנייה. בכמה מן המקרים, אנשים שסווגו כבני תערוכת העידו בבית משפט כי האב החוקי איננו האב הביולוגי וטענו שמשום כך יש בסיס לסיווג מחדש. בעבור מקרים כאלה קבע משרד המשפטים את התקנה, שבתי המשפט לא יפששו במניעיו של האדם שהכיר באבהותו ושידחו כל עדות של האם, "שרק מעוניינת להגן על ילדה מפני החסרונות הכרוכים במוצא יהודי".²⁶

אפילו לגבי צאצא שנולד במסגרת הנישואין עשויה היתה להתעורר בעיה אם מעמדו של אחד ההורים לא היה מוכח או ידוע. במקרה של לאונורה שטריימר (Streimer), תושבת וינה, שחוקר קשרי המשפחה שלה היה קרל פרנצל (Fränzl), לא עלה יפה ניסיון האישור. שטריימר, שנולדה ב-1901 לאם יהודייה בקרקוב, אז אוסטריה-הונגריה, והחשיבה עצמה ליהודייה בילדותה, ביקשה למצוא עדות לכך שאביה, שמת ב-1912, היה ארי. ב-12 בינואר 1942, תקופה מסוכנת ליהודים, כתב פרנצל למשרדו של ראש עיריית טרנופול, שהיתה אז בידיים גרמניות, וביקש לברר אם אפשר לאתר את שם האב ודתו ברשימות של מפקד האוכלוסין האוסטרי-גרמני מ-1900. ואולם בתשובה שקיבל נאמר לו כי המסמכים באותה עיר הושמדו במלחמת העולם הראשונה.²⁷

המשימה המכבידה של הוכחת המוצא לא היתה הבעיה היחידה שהקשתה על הפעלת הצווים. ההגדרה היתה לכאורה הרמטית, שכן אם כל העובדות היו זמינות אפשר היה לקבוע באחת אם פרט מסוים הוא גרמני, בן תערוכת או יהודי; אבל למעשה היו כמה בעיות של פרשנות. כתוצאה מכך, אנו מוצאים שורה שלמה של החלטות מינהליות ומשפטיות, שנועדו להפוך את ההגדרה למדויקת יותר.

בעיית הפרשנות העיקרית היתה תלויה בסעיף בצו לזנר, שלפיו סווגו חצי יהודים כבני תערוכת מדרגה ראשונה אם לא היו שייכים לדת היהודית ולא היו נשואים ליהודי או

²⁵ Amtsgerichtsrat Klemm, "Spricht eine Vermutung für die Deutschblütigkeit des nicht feststellbaren Erzeugers eines von einer Jüdin asserehelich geborenen Kindes?" *Deutsches Recht*, 1942, p. 850

ו-²⁶ idem, *Die Judenfrage* (Vertrauliche Beilage), Julz 1, 1942, pp. 50–51.

הנחיה של משרד המשפטים, 24.5.1941, p. 629, *Deutsche Justiz*, 1941.

²⁷ תכתובת בארכיוני המוזיאון האמריקאי לזכר השואה, מספר קטלוגי A 0194 (ארכיוני מחוז טרנופול [טרנופיל]), מיקרופילם 1, מאגר 181, אופיס 1, תיק 72.

ליהודייה ב-15 בספטמבר 1935 או אחריו. לא היה כל קושי משפטי לקבוע אם אדם מסוים היה נשוי; נישואין הם מושג משפטי מוגדר בבהירות. אולם קביעת הקריטריונים לדבקותו של אדם בדת היהודית לא היתה פשוטה כל כך. התשובה לשאלה האם חצי יהודי יסווג כיהודי או כבן תערובת מדרגה ראשונה היתה תלויה, בסיכומו של דבר, בתשובה לשאלה האם החשיב עצמו יהודי.

ב-1941 עתר לבית המשפט המינהלי של הרייך (Reichsverwaltungsgericht) חצי יהודי שלא גדל כיהודי ומעולם לא השתייך לבית כנסת כלשהו. אף על פי כן, סיווג בית המשפט את העותר כיהודי מאחר שהיתה עדות לכך שבהזדמנויות שונות מאז 1914 הוא הגדיר את עצמו כיהודי כשמילא טפסים ומסמכים רשמיים, ונמנע מלתקן את התרשמות הרשויות שהוא יהודי. השלמה עם הנחה היתה בגדר התנהגות מספקת לשם סיווג אדם כיהודי.²⁸

בפסיקה מאוחרת קבע בית המשפט העליון של הרייך (Reichsgericht) כי לא די בהתנהגות; הגישה שהתנהגות הסגירה היא שהכריעה. המקרה המסוים עסק באשה צעירה, חצי יהודייה, שנישאה לחצי יהודי (בן תערובת מדרגה ראשונה). מכאן, שהנישואין לא הכניסו אותה לקטגוריה היהודית. אולם נותרה עדיין סוגיית הדת.²⁹ העדות הראתה שב-1923 וב-1924 היא למדה לימודי דת יהודיים לפי דרישת אביה היהודי. בשנים הבאות התלוותה פעם בשנה לאביה בביקוריו בבית הכנסת בחגי תשרי. אחרי מות אביה ב-1934 הפסיקה לבקר בבית הכנסת, אבל כשביקשה להתקבל לעבודה בארגון של הקהילה היהודית, רשמה את דתה כיהודית. יתר על כן, עד 1938 היא הופיעה כחברה ברשימות בית הכנסת. בית המשפט פסק שהיא איננה יהודייה. העדות הראתה שהיא התנגדה לניסיונו של אביה לגרום להצטרפותה הרשמית לדת היהודית באמצעות תפילה וברכה. היא ביקרה בבית הכנסת לא מטעמים דתיים אלא רק כדי לרצות את אביה. בקשתה להתקבל לעבודה בארגון של הקהילה היהודית לא נבעה מרגש יהודי אלא רק משיקולים כלכליים. ברגע שגילתה ששמה מופיע ברשימת הקהילה היהודית, ביקשה מיד למחוק אותו.³⁰

העמדה והכוונה של הפרט הכריעו במקרה נוסף, מקרה מעניין מאוד מנקודת מבט פסיכולוגית. חצי יהודי שנשא אשה גרמניה ב-1928 הפסיק כתוצאה מכך להיות חבר בבית הכנסת שלו. ב-1941 דרשה לפתע הקהילה היהודית של ברלין, שמילאה בשעתו תפקידים חשובים בתהליך ההשמדה, מידע על מצבו הכספי של האיש, וכאשר מידע זה לא ניתן לה, היא פנתה לבית המשפט בטענה שהנאשם נטש את בית הכנסת אבל לא את דתו. בית

²⁸ פסיקת Reichsverwaltungsgericht מ-5 ביוני 1941, בתוך *Deutsches Recht*, p. 2413; ראו גם *Die Judenfrage (Vertrauliche Beilage)*, February 1, 1942, pp. 11–12.

²⁹ על פי ההלכה היהודית, דת האם מכריעה בקביעה דתו של ילד חצי יהודי.

³⁰ פסיקת Reichsgericht/3. Strafsenat, August 13, 1942, *Deutsches Recht*, 1943, p. 80; *Die Judenfrage (Vertrauliche Beilage)*, February 1, 1943, pp. 11–12. ראו גם הנחיית המשרד הראשי לביטחון הרייך IV-B-4 (על החתום: גינתר), 20.2.1943, שפטרה בני תערובת שיכולים היו להוכיח כוונה לעזוב את הדת היהודית לפני 15.9.1935, אבל מסיבות בלתי נמנעות לא עשו כן אלא במועד מאוחר יותר. משטרת ישראל 1284.

המשפט דחה את הטיעון של הארגון היהודי, בציינו כי הקהילה הדתית היהודית איננה אישיות משפטית והיא חסרת מעמד מבחינת החוק הציבורי. לפיכך, כל מי שעזב את בית הכנסת שלו עזב בה-בעת את דתו, אלא אם כן היתה עדות לכך שהמשיך לראות עצמו כיהודי. לא היתה עדות כזו במקרה הזה. להפך, הנאשם המציא הוכחה לחברותו בארגוני המפלגה, ובכל מובן אחר נחה דעתו של בית המשפט שהאיש אכן התכוון לנתק את קשריו עם היהדות בשעה שעזב את בית הכנסת.

פסיקה זו היתה בין המעטות שהותקפו על ידי משרד המפלגה למדיניות גזעית. משפטן מאותו משרד, ד"ר שמידט-קלפנוב (Schmidt-Klevenow), שאל, בהתייחסו לעובדה שהקהילה היהודית עצמה טענה שהנאשם נמנה עם חבריה, האם בית המשפט מוכרח להיות "יותר קתולי מן האפיפיור (päpstlicher als der Papst)".³¹

מכל הפסיקות האלה עולה בבירור התעניינותה של מערכת המשפט בחצי יהודים. התעניינות זו היתה פועל יוצא של השאיפה לאזן את ההגנה על הקהילה הגרמנית אל מול השמדת היהודים. כשאדם היה גרמני ויהודי כאחד על פי מוצאו, צריכים היו השופטים לקבוע איזהו היסוד הדומיננטי. לשם כך הם צריכים היו להיות רק מעט מדויקים יותר מכפי שהיה לזנר בשעה ששאל כיצד הפרט מגדיר את עצמו.

הפרשנויות שנתן בית המשפט לצו לזנר מדגימות פעם נוספת שאין שום דבר "גזעני" במבנה הבסיסי של ההגדרה. למעשה, ישנם מקרים מעטים ומוזרים מאוד שבהם אדם עם ארבעה הוריה גרמנים סווג כיהודי מאחר שהשתייך לדת היהודית. בפסיקתו ציין אחד מבתי המשפט כי יש להעניק טיפול ארי לאנשים העונים על הדרישות ה"גזעיות", "אבל... במקרים שהפרט הנוגע לדבר חש זיקה ליהדות חרף דמו הארי ומחצין את העובדה הזאת, עמדתו היא המכריעה".³² בפסיקה אחרת שפסק בית המשפט לפיננסים של הרייך נקבע, כי הטיפול בארי שדבק בדת היהודית יהיה כביהודי, כל עוד הוא מחזיק באמונתו היהודית. לפי בית המשפט, אדם "שאיננו יהודי מבחינת הגזע, אבל טוען בגלוי שהוא משתייך לקהילה היהודית, שייך לקהילה ולפיכך מיקם עצמו בשורות היהודים".³³

³¹ פסיקה של Amtsgericht, שאושרה בערעור, כמדווח בתוך 1552–53. Deutsches Recht, 1941. סיכום התיק עם פרשנות של שמידט-קלפנוב בתוך, September 1, Die Judenfrage (Vertrauliche Beilage), 1941, pp. 61–63.

³² פסיקת בית המשפט המחוזי הגבוה של קניגסברג, משפט אזרחי 4, 26.6.1942, בתוך Die Judenfrage (Vertrauliche Beilage), November 1, 1942, pp. 82–83.

³³ פסיקת בית המשפט לפיננסים של הרייך, 11.2.1943. Reichsteuerblatt, 1943, p. 251. Die Judenfrage ו- (Vertrauliche Beilage), April 51, 1943, pp. 30–31. תיק זה וכמותו התיק שהוזכר לעיל עסקו באנשים שאימצו את הדת היהודית עם נישואיהם לנשים יהודיות.

ראו גם סיפורו של הברון ארנסט פון מנשטיין (Manstein), קרוב משפחה של פלדמרשל, שחי את חייו כמומר. Herbert Schultheis, Juden in Main-franken, 1933–1945 (Bad Neustadt an der Saale, 1980), pp. 507–509 ו-753, 606, 293. Adler, Der verwaltete Mensch, pp. 507–509. מנגד, לא מנעו בעיקרון מגרמני ברומניה, שהתגייס ואחר כך שב והתנצר, לחזור לגרמניה כארי. תכתובת בתוך T 175, roll 69.

בעוד שמערכת המשפט סגרה פרצות בהגדרה של לזנר על ידי חידודה, עלה הצורך לקבוע חריגים במספר גדל והולך של משפטים, בשם פרטים שסיווגם בקבוצה מסוימת נחשבה בלתי הוגנת. בכך שיצר את קטגוריית בני התערובת, כונן לזנר גזע שלישי כביכול, כלומר, קבוצה של אנשים שמטעמים מינהליים לא היו יהודים או גרמנים. בני תערובת מדרגה ראשונה, במיוחד, נועדו לסכול משורה של אפילויות מכבידות והולכות, כולל פיטורים משירות המדינה, דרישה לאישור מיוחד אם רצו להתחתן עם גרמנים, הדחה משירות פעיל בכוחות המזוינים, אי-קבלה לבתי ספר תיכוניים וגבוהים, וגיוס (בסתיו 1944) לעבודת כפייה בבניית ביצורים.

בגלל האפילויות האלה, עמיתים, ממונים, ידידים וקרובים הפעילו לחץ כדי שיינתן טיפול חריג. כתוצאה מכך, ב-1935 נקבע הליך של העלאת הסיווג של בני תערובת, כלומר, סיווג של בן תערובת מדרגה ראשונה כבן תערובת מדרגה שנייה, סיווג של בן תערובת מדרגה שנייה כגרמני, או סיווגו של בן תערובת מדרגה ראשונה כגרמני. הליך זה נודע בשם "שחרור" (Befreiung). היו שני סוגים: "שחרורים לא-אמיתיים" ו"שחרורים אמיתיים" (echte Befreiungen ו-unechte Befreiungen). השחרור הלא-אמיתי היה סיווג מחדש בהתבסס על הבהרת העובדות או החוק. הוא התבצע באמצעות ההדגמה, למשל, שסב יהודי לכאורה לא היה באמת יהודי, או שהדבקות המשוערת בדת היהודית לא התקיימה. "השחרור האמיתי", לעומת זאת, הובטח באמצעות הדגמת "זכאותו" של העותר.³⁴ עתירות לשחרורים אמיתיים הועברו להיטלר באמצעות משרד הפנים ולשכת הקנצלר של הרייך — כשהעותר היה אזרח, ובאמצעות המפקדה העליונה של הצבא ולשכת הפירר — כשהעותר היה חייל.³⁵

מטובה זו נהנו לעתים פקידים בכירים. קילי (Killy), היועץ המיניסטריאלי של לשכת הקנצלר של הרייך, אדם שמילא תפקידים חשובים בהשמדת היהודים, היה בן תערובת מדרגה ראשונה. הוא הצטרף למפלגה ונכנס ללשכת הקנצלר של הרייך בלי שסיפר לאיש על מוצאו. כאשר הוצא הצו של 7 באפריל 1933 (Arierparagraph), דיווח קילי ללמרים (Lammers) על מצב העניינים והציע להתפטר. למרס חשב שהמצב חמור למדי בגלל אשתו של קילי, אבל יעץ לו לא להתפטר. מיד לאחר מכן דיבר למרס עם היטלר, שהסכים שקילי ימשיך בשירותו. ואז, בערב חג המולד 1936, בשעה שמשפחת קילי ישבה סביב עץ האשוח ופתחה מתנות, הביא שליח מתנה מיוחדת: שחרור לקילי ולילדיו.³⁶

פליקס קריגר (Krüger), יורשו של וילהלם וונדט (Wundt) כראש המכון הפסיכולוגי באוניברסיטת לייפציג, התקשה יותר להשיג שחרור אמיתי. קריגר, שהתמחה בענייני הנפש, סווג כבן תערובת מדרגה שנייה. עם פרישתו לגמלאות ב-1937 אחרי שקיבל התקף לב, לא הודה לו הפירר על שירותו כמקובל. פגוע, הוא כתב ב-4 בינואר 1938 וציין שהוריו העלימו ממנו את שמו של היהודי פרידריך אנגל, שמת ב-1859, אך אותו אנגל לא יכול היה להיות

³⁴ Stuckart and Schiedermaier, *Rassen- und Erbpflege*, pp. 18–19.

³⁵ הצהרה בשבועה של בלומה, 17.1.1946, NO-1719.

³⁶ על עלילותיו של קילי, ראו עדותו בתיק מס' 11, תעתיק, עמ' 23, 23–235, 267.

סבו מאחר שאמו היתה בתו הלא-חוקית של איש אחר. משטעונו זה לא התקבל, נמחק ב-1940 שמו מרשימת הפרופסורים בגמלאות. עתה הוא כתב במרירות שהטביעו בו אות קלון. את מבוקשו השיג לפני מותו ב-1944, אבל הגאולייטר שלו מעולם לא השתכנע.³⁷ מספר ה"שחרורים" גדל עד כדי כך שב-20 ביולי 1942 הודיע למרס לרשויות הגבוהות ביותר של הרייך על רצונו של היטלר לצמצם. העתירות טופלו ביד "רכה" מדי (weichherzig). היטלר חשב שהתנהגות ללא דופי של בן תערוכת אין בה די כדי "לשחררו". בן התערוכת צריך היה להפגין "זכאות חיובית", שאותה אפשר היה להוכיח, לדוגמה, אם נאבק למען המפלגה בלא הפסקה, שנים רבות לפני 1933, מבלי שידע על מוצאו.³⁸ כדי שלא נותר את הרושם כאילו המגמה להשוות בני תערוכת לגרמנים לא נתקלה בהתנגדות, עלינו לציין שהיתה מגמה אחרת, שכיוונה לביטול "הגזע השלישי" באמצעות סיווג מחדש של בני תערוכת מדרגה שנייה בתור גרמנים, והפיכתם של כל בני התערוכת מדרגה ראשונה ליהודים. לחץ זה, שיצא מחוגי המפלגה ומשטרה, הגיע לשיאו ב-1942. אולם הוא מעולם לא הוכתר בהצלחה.

כך אנחנו מוצאים שהגדרת לזנר נותרה הבסיס לסיווג במשך כל תהליך ההשמדה. אף כי הגדרות שונות אומצו מאוחר יותר בכמה ארצות כבושות ובמדינות הציר, התפיסה הבסיסית של הצווים המוקדמים האלה נותרה בעינה.

לבסוף, הרי סיכום המונחים ומשמעויותיהם:

בני תערוכת מדרגה שנייה:	} לא-ארים
אנשים שאחד מהורי-הוריהם יהודי	
בני תערוכת מדרגה ראשונה:	
אנשים ששניים מהורי-הוריהם יהודים אבל אינם שייכים לדת היהודית	
ולא היו נשואים ליהודי/יה ב-15 בספטמבר 1935	
יהודים:	
אנשים ששניים מהורי-הוריהם יהודים השייכים לדת היהודית או שהיו נשואים ליהודי/יה ב-15 בספטמבר 1935, ואנשים ששלושה או ארבעה מהורי-הוריהם יהודים.	

³⁷ ראו התיקים של פליקס קריגר בארכיון הסקסוני הראשי, דרזדן, תיקי המשרד לחינוך העם 1281/199 ו-1281/200. להלמוט שמידט, שהיה לימים קנצלר הרפובליקה הפדרלית הגרמנית, היה סב יהודי, לודוויג גומפל (Gumpel). ברם, אביו של שמידט היה בנו הלא-חוקי של גומפל, אומץ כילד בידי זוג בשם שמידט, שנהנה מתמיכה כספית של גומפל, ונטבל לנצרות בשם מאמציו. איש לא גילה לסוכנות גרמנית כלשהי את דבר האימוץ בתקופה הנאצית. ראו Gerrit Aust and Irmgard Stein, *Gumpel*, Wenzel, Schmidt (Hamburg, 1994).

³⁸ מכתבו של למרס לרשויות הגבוהות ביותר של הרייך, 20.7.1942, NG-4819. המכתב התבסס על הערות שהשמיע היטלר ליד השולחן בארוחת ערב. ראו רישומים מימים 10 במאי ו-1 ביולי 1942 בתוך Henry Picker, ed., *Hitler's Tischgespräche im Führerhauptquartier 1940–1942* (Berlin, 1951), pp. 303, 313.